

J.D. van der Ploeg
Agressie

ORTHO – Inleidingen, monografieën en leerboeken op het gebied van de orthopedagogiek, de orthodidactiek en het klinische en experimentele onderzoek op orthopedagogisch gebied, met bijzondere aandacht voor de herkenning en de behandeling van opvoedingsmoeilijkheden, ontwikkelingsproblemen, gedragsstoornissen en leerproblemen.

De reeks staat onder redactie van: prof. dr. P. Ghesquière, prof. dr. J.M.A.J. Janssens en prof. dr. J.D. van der Ploeg.

J.D. van der Ploeg

Agressie

Ontstaan, ontwikkelingen en oplossingen

© Lemniscaat b.v., Rotterdam 2009
Omslagontwerp: Marc Suvaal, Lemniscaat

ISBN 978 90 477 0165 1

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Druk en bindwerk: Wilco, Amersfoort

Inhoud

1	Wat is agressie?	9
1.1	Inleiding	9
1.2	Wanneer is agressie een probleem?	10
1.3	Het vóórkomen van agressie	11
1.4	Veranderingen in agressief gedrag	13
1.5	Vormen van agressie	14
1.6	Onderscheid tussen agressie, geweld en delinquentie	16
1.7	Belangrijke punten uit dit hoofdstuk	18
2	Enkele vormen van agressie nader bekeken	19
2.1	Inleiding	19
2.2	Fysieke agressie	19
2.3	Relationele agressie	21
2.4	Reactieve en proactieve agressie	23
2.4.1	<i>Reactieve agressie</i>	23
2.4.2	<i>Proactieve agressie</i>	24
2.4.3	<i>Onderlinge verschillen en overeenkomsten</i>	24
2.4.4	<i>Samenhangende problemen</i>	25
2.5	Jongens en meisjes	26
2.6	Belangrijke punten uit dit hoofdstuk	28
3	De ontwikkeling van agressie	29
3.1	Inleiding	29
3.2	Het traject van niet-agressieve kinderen	29
3.3	Het traject van matig agressieve kinderen	30
3.4	Het traject van zeer agressieve kinderen	30
3.5	Verandering van traject	31
3.6	Kinderen die eerst agressief zijn, maar later niet	32
3.7	Kinderen die eerst niet agressief zijn, maar later wel	33
3.8	Verloop van agressie	33
3.9	Aanvullende opmerkingen	34
3.10	Belangrijke punten uit dit hoofdstuk	36
4	Hoe is agressie te verklaren?	37
4.1	Inleiding	37
4.2	Psycho-sociale theorieën	37
4.2.1	<i>De frustratie-agressietheorie</i>	37
4.2.2	<i>De sociale leertheorie</i>	38
4.2.3	<i>De sociaal-cognitieve theorie</i>	38
4.2.4	<i>De sociaal-ecologische theorie</i>	39
4.3	De biologische invalshoek	40
4.3.1	<i>De drift- of instincttheorie</i>	40
4.3.2	<i>De ethologische zienswijze</i>	41

4.3.3	<i>De genetische benadering</i>	41
4.3.4	<i>De neurobiologische invalshoek</i>	41
4.4	De bio-sociale benadering	43
4.5	De persoonlijkheid	44
4.6	Naar een meervoudig agressie-risicomodel	45
4.7	Belangrijke punten uit dit hoofdstuk	47
5	Het gezin	48
5.1	Inleiding	48
5.2	De wijze van opvoeden	48
5.3	Opvoeden en agressie	51
5.4	Is de negatieve invloed op alle kinderen even groot?	54
5.5	Verwaarlozing en kindermishandeling	55
5.6	Herhaling van agressie	56
5.7	Echtscheiding	57
5.8	Sociaal-economische gezinsomstandigheden	58
5.9	Belangrijke punten uit dit hoofdstuk	61
6	De school	62
6.1	Inleiding	62
6.2	Agressieve leerlingen	62
6.3	Schoolgrootte	64
6.4	Schooltype	65
6.5	Klasklimaat	67
6.6	Afwijzing door klasgenoten	68
6.7	De zondebok	69
6.8	Kinderen agressiever door de crèche?	70
6.9	Belangrijke punten uit dit hoofdstuk	71
7	De vrije tijd	73
7.1	Inleiding	73
7.2	Vrienden	74
7.3	Groepsvorming	76
7.4	Alcoholmisbruik	77
7.5	Drugs	79
7.6	Gebruik van tv en video	80
7.6.1	<i>Frequentie</i>	80
7.6.2	<i>De invloed van tv op agressie</i>	81
7.7	Het spelen van agressieve videogames	82
7.7.1	<i>Omvang van het gebruik</i>	82
7.7.2	<i>Het verband tussen gewelddadige videogames en agressie</i>	82
7.7.3	<i>Hoe zijn de verschillende onderzoeksuitslagen te verklaren?</i>	84
7.8	Belangrijke punten uit dit hoofdstuk	85
8	De persoonlijkheid	86
8.1	Inleiding	86

8.2	Zelfbeeld	86
8.2.1	<i>Typering</i>	86
8.2.2	<i>Ontwikkeling</i>	87
8.2.3	<i>Relatie met agressie</i>	88
8.3	Zelfbepaling	89
8.3.1	<i>Beschrijving</i>	89
8.3.2	<i>Ontwikkeling</i>	90
8.3.3	<i>Agressie en zelfbepaling</i>	90
8.3.4	<i>Kanttekeningen</i>	91
8.4	Zelfhandhaving	91
8.4.1	<i>Omschrijving</i>	91
8.4.2	<i>Zelfhandhaving en agressie</i>	93
8.4.3	<i>Ontwikkeling</i>	94
8.5	Zelfcontrole	95
8.5.1	<i>Definitie</i>	95
8.5.2	<i>Relatie met agressie</i>	96
8.5.3	<i>Verklaringen</i>	96
8.6	Belangrijke punten uit dit hoofdstuk	97
9	Controle over gedrag en emotie	99
9.1	Inleiding	99
9.2	Reguleren van emoties	99
9.2.1	<i>Ontwikkeling van emoties</i>	100
9.2.2	<i>Sociale en biologische factoren</i>	101
9.3	Controle over gedrag	102
9.3.1	<i>Ontwikkeling</i>	102
9.3.2	<i>Probleemgroepen</i>	103
9.3.3	<i>Opvoeding en aanleg</i>	104
9.4	Verwante begrippen	104
9.4.1	<i>Het systeem van gedragsinhibitie en gedragsactivering</i>	105
9.4.2	<i>Ego-controle</i>	106
9.4.3	<i>Temperament</i>	106
9.4.4	<i>Ego-veerkracht</i>	107
9.5	Belangrijke punten uit dit hoofdstuk	107
10	Biologische factoren	109
10.1	Inleiding	109
10.2	Genetische bijdragen	109
10.3	Bijdragen vanuit de neurobiologie	110
10.3.1	<i>Hersengebieden in relatie tot agressie</i>	110
10.3.2	<i>De rol van neurotransmitters</i>	111
10.4	Beschadigingen van het brein	112
10.5	Het brein in ontwikkeling	113
10.6	Enkele gedragsaspecten van agressie nader bezien	114
10.7	Belangrijke punten uit dit hoofdstuk	117

11 Behandeling van agressie (1)	118
11.1 Inleiding	118
11.2 De beperkingen van straffen	118
11.3 Wat werkt wel en wat niet?	120
11.4 De psychodynamische invalshoek	122
11.5 De rogeriaanse visie	124
11.6 Het ervaringsleren	126
11.7 Belangrijke punten uit dit hoofdstuk	127
12 Behandeling van agressie (2)	128
12.1 Inleiding	128
12.2 De invalshoek van de sociale gedragsleer	128
12.3 De sociaal-cognitieve uitgangspunten	130
12.3.1 <i>Centrale doelstellingen</i>	131
12.3.2 <i>Enkele concrete programma's</i>	132
12.4 De sociaal-ecologische visie	133
12.4.1 <i>Uitgangspunten</i>	133
12.4.2 <i>Behandelingsprogramma's</i>	134
12.5 Enkele bekende residentiële interventies	136
12.6 Evaluatieve kanttekeningen	138
12.7 Farmacologisch interventies	139
12.8 Belangrijke punten uit dit hoofdstuk	141
13 Preventie van agressie	142
13.1 Inleiding	142
13.2 De school	143
13.2.1 <i>Primaire preventie</i>	144
13.2.2 <i>Secundaire preventie</i>	145
13.2.3 <i>Tertiaire preventie</i>	145
13.2.4 <i>Overlap</i>	145
13.3 Enkele concrete projecten	146
13.3.1 <i>Klassikale preventieprogramma's</i>	146
13.3.2 <i>Specifiek op agressieve leerlingen gerichte preventieprogramma's</i>	147
13.3.3 <i>Preventieprogramma gericht op brede groepen probleemleerlingen</i>	148
13.4 De centrale bestanddelen	148
13.5 Effecten	150
13.6 Belangrijke punten uit dit hoofdstuk	151
Appendix 1	153
Overzicht risicofactoren	153
Appendix 2	156
<i>Invloed risicofactoren naar leeftijd</i>	156
Appendix 3	158
<i>Meest invloedrijke risicofactoren</i>	158
Literatuur	159
Trefwoordenregister	175

1 Wat is agressie?

1.1 INLEIDING

Wanneer is er sprake van agressie? Is dat al het geval als iemand een grote mond opzet tegen een ander of is het pas aan de orde als iemand een ander een flinke klap verkoopt? De meningen lopen erg uiteen omdat agressie zich op vele manieren uit en zich in vele verschillende situaties voordoet. Ook de theorieën over agressie zijn niet gelijklopend. Maar over één ding is men het doorgaans wel eens: agressie is iets negatiefs en wordt gezien als verwerpelijk. Hoewel, ook dat is niet helemaal waar, want er wordt soms gesproken van gezonde agressie als bijvoorbeeld een kind niet over zich heen laat lopen en van zich af bijt. In onze optiek gaat het dan om assertief gedrag. De grens tussen agressief en assertief gedrag is echter niet altijd even scherp te trekken. Kortom, er valt veel te verhelderen.

In definities van agressie komt steeds naar voren dat het om gedrag gaat waarbij de ander schade wordt toegebracht. Dit gedrag kan uiteenlopen van bedreigen tot daadwerkelijke actie waarbij de ander psychische, fysieke of materiële schade oploopt. Agressieve handelingen zijn er legio, variërend van fysieke agressie zoals slaan, schoppen en stompen tot psychische vormen zoals bedreigen, pesten en uitschelden. Maar het vernielen van andermans spullen is eveneens te beschouwen als agressie, terwijl sinds kort wordt onderkend dat ook het kwaadspreken over een ander als een vorm van agressie is op te vatten.

Kenmerkend voor agressief gedrag is verder dat bepaalde regels worden overtreden. Dat kunnen formele regels zijn, zoals een ander niet mishandelen en de bezittingen van anderen niet kapotmaken, maar het kunnen ook informele regels zijn, zoals respect hebben voor elkaar en rekening houden met elkaar.

Ook als iemand niet de bedoeling heeft om de ander schade toe te brengen, maar dit desondanks toch doet, wordt van agressie gesproken. Of iemands gedrag agressief genoemd kan worden is dus niet afhankelijk van zijn uitdrukkelijke bedoeling om de ander te kwetsen.

Wij *definiëren* agressie als gedrag dat al of niet opzettelijk bij de ander immateriële en/of materiële schade veroorzaakt, waarbij formele en/of informele regels worden geschonden.

In dit hoofdstuk gaan we na of elke agressieve uiting van jeugdigen* als een probleem moet worden beschouwd en als dat niet zo is, wanneer is het dan wel een probleem? Daarna gaan we in op de vraag hoe vaak agressie voorkomt om ten slotte stil te staan bij het onderscheid dat gemaakt wordt tussen verschillende vormen van agressie.

* Met de term 'jeugdigen' bedoelen we de categorie 0- tot 20-jarigen; de term 'kinderen' heeft betrekking op jeugdigen tot 12 jaar, terwijl de term 'jongeren' verwijst naar jeugdigen van 12 tot 20 jaar.

1.2 WANNEER IS AGRRESSIE EEN PROBLEEM?

Deskundigen hanteren verschillende classificatiesystemen en vragenlijsten om agressie te bepalen. In deze meetinstrumenten komen niet steeds dezelfde gedragingen voor, maar er is ook veel overlap. De volgende gedragingen worden in de meeste onderzoeksinstrumenten aangetroffen.

Tabel 1 Gedragingen van agressieve jeugdigen voorkomend in meetsystemen

- brengt anderen letsel toe
- vecht veel
- vernielt spullen van anderen
- vernielt eigen spullen
- pest anderen
- bedreigt en intimideert anderen
- is wreed en gemeen tegen anderen

Hoe meer van deze kenmerken zijn terug te vinden in het gedrag van het kind en hoe vaker ze voorkomen, hoe eerder men geneigd is te spreken van agressie. Maar betekent dat nu dat een kind dat een keer gevochten heeft, of spullen van zichzelf en van een ander vernield heeft of een ander eens een klap heeft gegeven, al als een probleemgeval moet worden beschouwd? Wanneer wordt, kortom, agressie een echt probleem?

Voor een antwoord op die vraag gebruiken we de volgende vier criteria.

Hoe vaak komt het voor?

Het maakt veel uit of het gaat om sporadisch voorkomend agressief gedrag dan wel veelvuldig optredende agressieve uitbarstingen. Het is heel begrijpelijk dat een kind agressief uitvalt als het zich bedreigd voelt, zoals het ook invoelbaar is dat een kind agressief reageert als zijn speelgoed wordt afgepakt. Het gaat dan om reacties die in het licht van de omstandigheden goed zijn te plaatsen.

Maar het wordt problematisch als het kind bij het minste of geringste agressief uitvalt, herhaaldelijk ruziemaakt, kinderen slaat en uitscheldt. Als de agressie zich niet beperkt tot een enkel incident, maar geregeld (wekelijks tot maandelijks) voorkomt, is er reden tot zorg.

Hoe lang duurt het?

Agressie kan van korte, maar ook van lange duur zijn. In het eerste geval laat het kind zich even gaan om daarna weer over te gaan tot de orde van de dag. Het is korte tijd agressief, maar blijft het niet. In het tweede geval blijft het agressieve gedrag aanhouden, ook als er geen enkele reden meer is om agressief te zijn. Het kind blijft steken in zijn agressie en ziet geen kans om zijn boosheid opzij te zetten. Kinderen die lang achtereen agressief blijven vormen een probleem.

Wat is de omvang?

De agressie kan zich beperken tot een bepaalde locatie of situatie. Zo zijn er kinderen die zich thuis agressief gedragen maar buitenshuis (op school, op clubs, bij vrienden) niet agressief zijn. Het kan echter ook voorkomen dat kinderen alleen op school agressief zijn en thuis niet. Meestal hangt dat samen met de situatie. Als het kind de school als bedreigend ervaart, kan het daarop agressief reageren, terwijl het zich thuis veilig voelt en daar geen blijk geeft van agressie. Omgekeerd kan het zich op school op z'n gemak voelen, terwijl het zich thuis onveilig voelt omdat er bijvoorbeeld veel ruzie wordt gemaakt.

Wanneer het kind zich echter overal agressief gedraagt ongeacht de situatie en de locatie, is het probleem veel groter. Zeker als het kind bovendien ook nog uiteenlopende vormen van agressie hanteert.

Wat zijn de gevolgen?

Om te bepalen of agressie echt een probleem is, moeten ook de gevolgen van het gedrag in ogenschouw worden genomen. Agressie kan andere kinderen weinig maar ook erg veel schade berokkenen. Een kind dat gefrustreerd is, omdat het moet ophouden met spelen als er gegeten moet worden, kan tegen zijn ouders uit zijn slof schieten. Zo zijn er ook situaties met leeftijdgenoten denkbaar waarin een kind een keer onbeheerst en agressief uitvalt. Meestal leidt dat niet tot verstoorde relaties.

Maar als het kind herhaaldelijk agressief reageert tast dat de relatie met ouders en leeftijdgenoten op den duur aan. Ook als het kind met zijn agressieve gedrag andere kinderen letterlijk (slaan) of figuurlijk (schelden) pijn doet, heeft dat tot gevolg dat andere kinderen op den duur niet meer met dat kind willen spelen. Dit agressieve kind vormt een probleem.

De genoemde vier criteria helpen om tot een antwoord te komen op de vraag of de agressie van een jeugdige problematisch is of dreigt te worden. Men kan echter van mening verschillen over de vraag waar precies de grens ligt tussen wel of niet problematisch. Deskundigen doen dat ook. Maar men is het er over eens dat wanneer kinderen zich herhaaldelijk in meerdere situaties zo agressief gedragen dat zij anderen beschadigen, er sprake is van een probleem.

1.3 HET VÓÓRKOMEN VAN AGRESSIE

Betrouwbare schattingen van het aantal agressieve kinderen en jongeren zijn om meerdere redenen moeilijk te geven. In de eerste plaats bestaan er uiteenlopende vormen van agressie en is niet altijd duidelijk welke vormen van agressie zijn gemeten. Ten tweede kan men van mening verschillen over de vraag wanneer sprake is van agressie. En in de derde plaats kan agressie op verschillende manieren worden vastgesteld: door middel van observaties, maar vaker via informatie van de ouders, de leerkrachten of de jeugdigen zelf.

De schattingen van het aantal agressieve jeugdigen dat als problematisch wordt gezien, lopen uiteen van 5 tot 15 procent. Daarmee is niet gezegd dat de overige 85 tot 95 procent zich niet schuldig maakt aan agressief gedrag. Voor een meer gedetailleerd beeld refereren we aan een groot internationaal onderzoek waarin de lichamelijke en geestelijke gezondheid van jeugdigen is onderzocht (Currie e.a., 2004). Ook Nederland heeft aan dit onderzoek deelgenomen. Een van de zaken die zijn onderzocht, betreft de mate waarin fysieke agressie (vechten, slaan) en verbale agressie (pesten) voorkomen. Voor Nederland blijkt het volgende (zie tabel 2):

Tabel 2 Jeugdigen betrokken bij vechten en pesten

	ten minste eenmaal in het voorgaande jaar		ten minste driemaal in het voorgaande jaar	
	jongens	meisjes	jongens	meisjes
vechten				
11-jarigen	57%	19%	17%	3%
13-jarigen	49%	23%	15%	4%
15-jarigen	45%	24%	15%	6%
anderen pesten				
11-jarigen	46%	30%	11%	4%
13-jarigen	47%	35%	15%	6%
15-jarigen	46%	26%	14%	6%
gepest worden				
11-jarigen	39%	33%	14%	10%
13-jarigen	32%	29%	11%	10%
15-jarigen	26%	19%	8%	6%

Uit de tabel wordt duidelijk dat veel jeugdigen incidenteel betrokken zijn bij pesten en vechten. Het aantal hardnekkige vechtersbazen en pestkoppen is echter aanzienlijk kleiner. Ook valt op dat jongens evident meer fysieke en verbale agressie te zien geven dan meisjes, niet alleen incidenteel, maar ook en vooral structureel.

Aanvullend maken we melding van een representatief onderzoek onder de schoolgaande jeugd van Scholte & Van der Ploeg (2006). Voor jeugdigen van 4 tot 18 jaar werd het volgende vastgesteld (zie tabel 3).

Tabel 3

Agressie onder schoolgaande jeugd *)

	jongens	meisjes
fysieke agressie	15%	5%
psychische agressie	18%	10%

*) *Het agressieve gedrag kwam ten minste een maal per maand voor.*

Met name dit laatste onderzoek maakt duidelijk dat op elke tien kinderen bij één tot twee kinderen agressie een probleem is.

Veel ouders en leerkrachten hebben moeite met agressie bij kinderen. In veel gevallen wordt dan ook professionele hulp ingeroepen. In de jeugdzorg treffen we een groot percentage jeugdigen aan met agressief gedrag. Zowel in de tehuizen als in de ambulante jeugdzorg is ongeveer de helft van de jeugdigen in behandeling genomen vanwege agressieve gedragingen en verblijft bijna driekwart van de delinquente jeugdigen in een gesloten justitiële jeugdinrichting vanwege een agressief delict.

Dat agressieve jeugdigen ook in de jeugdzorg moeilijk zijn te hanteren, blijkt wel uit het feit dat onder de jeugdigen die tussentijds uitvallen meer dan de helft agressieproblemen te zien geeft. In tehuizen en in de dagbehandeling verlaat 65 respectievelijk 55 procent van de uitvallers de instelling vanwege agressief gedrag (Van der Ploeg & Scholte, 2003).

1.4 VERANDERINGEN IN AGRESSIEF GEDRAG

Bij alle kinderen komt agressie voor en vooral bij jonge kinderen. Dat behoort tot een normale ontwikkelingsgang. Kinderen zijn aanvankelijk nog niet zo gevormd dat zij hun agressie onder controle hebben. Bij het ouder worden leren kinderen hun agressie steeds meer te bedwingen. Zo is via observaties vastgesteld dat in interacties tussen kinderen van 1 tot 2 jaar oud in bijna de helft van de contacten sprake is van fysieke agressie en conflicten. Bij kinderen van 3 jaar is dat aantal gedaald tot ongeveer een vijfde.

Botsingen op jonge leeftijd helpen kinderen om te leren hoe zij ook zonder agressie met elkaar kunnen omgaan. Deze conflicten vormen in feite oefenstof om te zoeken naar betere en effectievere manieren om contacten met leeftijdgenoten te onderhouden. Zo leren kinderen hun energie meer constructief in te zetten voor het ontwikkelen van sociale vaardigheden en voor het aangaan van nieuwe uitdagingen.

Bij het ouder worden neemt de agressie niet alleen af, ook de vorm verandert. Dat geldt eveneens voor de omstandigheden waaronder agressie wordt bevorderd. Jonge kinderen neigen vooral tot agressie bij een eisende omge-

ving, terwijl oudere kinderen eerder agressief reageren op bedreigende omstandigheden.

In tabel 4 geven we enkele aspecten van agressie weer die tijdens de ontwikkeling van kinderen aan verandering onderhevig zijn.

Tabel 4 Veranderingen in agressie tijdens de ontwikkeling

aspecten	jonge kinderen	oudere jeugd
vormen	fysiek openlijk confronterend	verbaal bedekt indirect
doel	gericht op verkrijgen beschermen van bezit	gericht op handhaven beschermen van zichzelf
omstandigheden	eisen van de omgeving	bedreigende situaties

1.5 VORMEN VAN AGRESSIE

Er is in de loop der tijd veel onderzoek verricht naar agressie. Dat heeft aan het licht gebracht dat er veel verschillende vormen van agressie zijn. We geven hier enkele indelingen weer. Het blijkt dat er tussen de verschillende indelingen meer en minder overlap bestaat, maar ook dat agressie een veelzijdig fenomeen is dat zich op verscheidene manieren kan uiten. De indelingen helpen dus het zicht op agressie te vergroten.

Fysieke versus psychische agressie

Dit al eerder genoemde onderscheid maakt duidelijk dat agressie zich zowel lichamelijk als psychisch kan uiten. In het eerste geval gaat het om agressie waarbij fysieke kracht wordt gebruikt om een ander kind lichamelijk te treffen. Deze vorm van agressie kan variëren van een klap in het gezicht tot het toebrengen van ernstig en soms dodelijk lichamelijk letsel. Psychische vormen van agressie hebben betrekking op een ander scala aan gedragingen. Het kan gaan om het (met de dood) bedreigen en onder druk zetten van leeftijdgenoten, maar ook om pesten, uitjouwen en beledigen.

Openlijke versus bedekte agressie

Openlijke agressie is duidelijk zichtbaar en hoorbaar en kan zowel fysiek (slaan) als psychisch (schelden) van aard kan zijn. Kenmerkend voor dit agressieve gedrag is de openlijke confrontatie met en aanval op het slachtoffer. Er wordt ook wel gesproken van manifeste agressie.

Bedekte agressie heeft betrekking op gedrag dat niet direct als agressie wordt onderkend maar wel degelijk de bedoeling heeft de ander schade te berokkenen. Bekende voorbeelden zijn het buitensluiten van een bepaald kind, kwaadspreken over de ander en de groep opzetten tegen een ander. Dit wordt ook wel relationele agressie genoemd.

Tot bedekte agressie worden ook gedragingen gerekend als hardnekkig liegen en aanhoudend tegendraads gedrag. Het betreft hier latente agressie tegenover de ouders of tegen de leerkracht. Het kan ook gaan om agressie tegen de maatschappij die zich kan uiten in diefstal en vandalisme.

Incidentele versus structurele agressie

Waar incidentele agressie nu en dan plaatsvindt, staat structurele of chronische agressie niet op zichzelf maar vormt het een ingeslepen gedragspatroon. In het eerste geval is de agressie sterk gebonden aan de situatie waarin het kind terecht is gekomen. Als een kind voortdurend wordt gejeund en gesard, kan het sterk agressief reageren. Agressie is dan een uitschieter en wordt ook wel omschreven als reactieve agressie. Daar tegenover staat chronische of structurele agressie. In dat geval is agressie min of meer een gewoonte geworden in de omgang met leeftijdgenoten. Ze maakt permanent deel uit van het gedrag.

Instrumentele versus finale agressie

Daders van instrumentele agressie hebben vooral de bedoeling om via agressie bepaalde voordelen te verkrijgen. De agressie is voor hen een middel om een bepaald doel te bereiken en wordt ook wel omschreven als proactieve agressie. Een voorbeeld van de lichtere vorm is andere kinderen onder druk zetten via slaan of dreigen om iets gedaan te krijgen. Bij de meer ernstige vormen gaat het bijvoorbeeld om het overvallen van een pizzabezorger of om het gebruiken van geweld om iemandsmobielteje te pakken te krijgen. Daders van deze vorm van agressie gaan berekenend te werk en denken eerst na om de kans om gepakt te worden zo klein mogelijk te houden. Dat is anders bij finale agressie. Daarbij is agressie doel op zichzelf. Daders van deze vorm van agressie voelen zich prettig als zij zich agressief laten gaan. Het geeft hen een kick. In zekere zin wordt agressie door hen verheerlijkt.

Verbale versus nonverbale agressie

Dit onderscheid verwijst naar agressie met en zonder woorden. Verbale agressie uit zich in uitschelden en andere verbale bejegeningen veelal met de bedoeling een ander te intimideren, te beledigen of te kwetsen. Het gaat hier om een veelvoorkomende vorm van agressie. Maar de agressie kan zich ook uiten zonder het gebruik van krachttermen. In dat geval wordt de ander doodgezwegen, volkomen genegeerd of voortdurend stilzwijgend dwarsgezeten. Deze vaak onopgemerkte variant van agressie kan ernstige vormen aannemen en tot psychische mishandeling leiden. We spreken ook van non-verbale agressie als woorden plaatsmaken voor klappen. In feite is dan sprake van fysieke agressie.

Agressie gericht op personen of op zaken

De agressie kan zich niet alleen op verschillende manieren uiten, maar ook gericht zijn op verschillende doelen. Het meest bekend is de agressie tegenover personen. We gaven daarvan al meerdere voorbeelden. Maar agressie

kan zich ook richten op de eigen persoon. Zo kan iemand zichzelf uitschelden, kleineren of minachten, maar hij kan ook spullen van zichzelf vernielen of zichzelf kwetsuren toebrengen (utomutilatie).

Behalve personen kunnen ook zakelijke objecten het doel van agressie zijn. Vandalisme, het moedwillig vernielen van andermans eigendommen zoals fiets of auto of het beschadigen van openbaar bezit zoals het bekladden van gebouwen en het vernielen van bushokjes is hiervan het voorbeeld.

Individuele agressie versus groepsagressie

Agressie heeft meestal betrekking op agressief gedrag van één persoon. Er zijn echter ook vormen van agressie die zich afspelen in collectief verband. We wijzen op twee bekende vormen.

Ten eerste het voetbalvandalisme of het supportersgeweld. Dit vindt plaats in grote massa's waarbinnen een kleine groep jongeren zich agressief gedraagt. Zij identificeren zich in hoge mate met hun club en beschouwen iedereen die niet tot de club behoort als vijand. Deze harde kern zorgt vaak voor rellen en vernielingen.

Een tweede voorbeeld van agressie in groepsverband zijn de jeugdbendes. Kenmerkend voor deze bendes is dat zij zonder pardon agressie gebruiken om hun beoogde buit te bemachtigen.

1.6 ONDERSCHIED TUSSEN AGRESSIE, GEWELD EN DELINQUENTIE

Agressie, geweld en delinquentie worden vaak door elkaar gebruikt. Dat is niet onbegrijpelijk want er is veel overlap en de begrippen liggen in elkaars verlengde. Toch is er wel degelijk een onderscheid te maken.

Agressie versus geweld

Veelal wordt van geweld gesproken als het gaat om zeer ernstige vormen van fysieke agressie. In dat geval wordt bijvoorbeeld gedacht aan het toebrengen van ernstig lichamelijk letsel en het molesteren van iemand. In de psychologie wordt dat onderscheid meestal niet gemaakt en wordt consequent van agressie gesproken. Wij beschouwen geweld als een uitzonderlijk ernstige en heftige vorm van agressie. Wij menen dat geweld dezelfde achterliggende mechanismen heeft als agressie. We komen daar in hoofdstuk 4 uitvoerig op terug.

Agressie versus delinquentie

Strikt genomen is delinquent gedrag het overschrijden van de regels van de wet. Dus winkeldiefstal, zwartrijden, brandstichting, beroving en andere vergelijkbare gedragingen zijn te beschouwen als vormen van delinquentie. Omdat bepaalde vormen van fysieke agressie zoals het mishandelen van een ander ook onder de definitie van delinquentie vallen, ligt verwarring voor de hand.

Toch moet een duidelijk onderscheid worden gemaakt tussen agressie en delinquentie. In veel delinquent gedrag zit weliswaar ook agressie, maar lang niet iedere brandstichter, rover of dief is ook agressief. Er zijn ook zeer onderkoelde inbrekers en dieven.

Omgekeerd geldt dat verreweg de meeste agressieve kinderen en jongeren de wet niet hebben overtreden. Ja, zij hebben de ongeschreven regels (respect voor elkaar) overschreden, maar niet de formele wet. Deze jeugdigen zijn dus geen delinquenten.

In een uitgebreid empirisch onderzoek onder agressieve en delinquente jeugdigen in de jeugdzorg bleken agressieve en delinquente jongeren op een aantal gedragskenmerken van elkaar te verschillen zoals in tabel 5 is weergegeven (Van der Ploeg, 2005).

Tabel 5 Enkele beschrijvende kenmerken van agressieve en delinquente jeugdigen

kenmerk	agressieve jeugdigen	delinquente jongeren
leeftijd	alle leeftijden	oudere jeugdigen
seks	meer jongens	veel meer jongens
etniciteit	autochtonen en allochtonen	meer allochtonen
onderwijs	meer speciaal onderwijs	gewoon en speciaal onderwijs
vrienden	geen echte vrienden	delinquente vrienden
eerdere hulp	ambulante hulp	ambulante hulp residentiële hulp
gezin	relationele problemen	relationele problemen mishandeling en verwaarlozing
taxatie hulpverleners	zeer moeilijk hanteerbaar zeer problematisch	moeilijk hanteerbaar problematisch

In vergelijking met delinquente jeugdigen zijn agressieve jeugdigen gemiddeld jonger, hebben zij minder vaak een etnische achtergrond, hebben ze minder zware hulpverlening achter de rug en komen ze uit gezinnen waar minder wordt mishandeld. Het valt echter op dat de hulpverleners de agressieve jeugdigen als problematischer en moeilijker hanteerbaar beoordelen dan de delinquente jeugdigen. Dat is niet onbegrijpelijk omdat jeugdigen met structurele, instrumentele en fysieke agressie nog moeilijker te behandelen zijn dan jeugdige wetsovertreders. Helaas wordt hiermee in de jeugdzorg weinig rekening gehouden.

1.7 BELANGRIJKE PUNTEN UIT DIT HOOFDSTUK

- Agressie is gedrag waarbij – al of niet opzettelijk – een ander fysieke en/of psychische schade wordt toegebracht en waarbij formele en/of informele regels worden geschonden.
- De mate van agressie kan worden getoetst aan de hand van vier vragen: hoe vaak komt het voor, hoe lang duurt het, wat is de omvang en wat zijn de gevolgen?
- Bij 10 tot 20 procent van de jeugdigen is agressie een probleem.
- Agressie kan verschillende vormen aannemen, uiteenlopend van licht tot ernstig, gericht op een ander, maar soms ook op zichzelf, en uitgevoerd door een enkele persoon of in groepsverband.
- Als kinderen ouder worden verandert doorgaans de vorm van hun agressie.
- Bij zeer ernstige fysieke agressie spreekt men ook wel van geweld; geweld is een vorm van agressie.
- Er zijn overeenkomsten, maar ook verschillen tussen agressieve en delinquente jeugdigen.

2 Enkele vormen van agressie nader bekeken

2.1 INLEIDING

Als er sprake is van agressie, dan is het altijd de vraag over welke vorm het gaat. Wetenschappers zullen zoveel mogelijk omschrijven op welke vormen van agressie hun onderzoek betrekking heeft, maar in het alledaagse leven wordt gemakkelijk over agressie gesproken zonder dat duidelijk is over welke vorm men het heeft. De ervaring leert dat het meestal vormen van fysieke agressie betreft. Die is goed waarneembaar en veroorzaakt doorgaans leed. Fysieke agressie is ook in de wetenschap heel vaak onderwerp van onderzoek. Epidemiologisch onderzoek richt zich vaak op fysieke agressie. Om die reden gaan we allereerst nader in op fysieke agressie.

Daarnaast besteden we aandacht aan een vorm van agressie die de laatste jaren steeds meer wordt onderkend als een moeilijk waarneembare, maar niettemin schadelijke vorm van agressie: de relationele agressie. Hiermee worden de relaties van de slachtoffers ondergraven door bijvoorbeeld roddels over hen te verspreiden of hen buiten de groep te manipuleren.

Ten slotte staan we in dit hoofdstuk stil bij een steeds vaker gehanteerd en onderzocht onderscheid in agressie: reactieve versus proactieve agressie.

2.2 FYSIEKE AGRESSIE

Veel mensen denken bij agressie vooral aan fysieke agressie. Ook de eerste wetenschappelijke onderzoeken naar agressie hebben vrijwel allemaal betrekking op de fysieke vorm ervan. Dat is geen toeval: fysieke agressie is niet alleen goed waarneembaar, maar richt ook veel onheil aan en kan de onderlinge verhoudingen, zowel in het gezin als op school, ernstig verstoren.

Maar een nog belangrijkere reden voor intensief onderzoek naar fysieke agressie zijn de steeds duidelijker aanwijzingen dat fysiek agressieve kinderen een grotere kans lopen om later verzeild te raken in uiteenlopende probleemgedragingen. Dat begint al op school waar fysiek agressieve kinderen meer gedragsproblemen geven, terwijl ook hun leerprestaties ver onder de maat blijven. Ze spijbelen veel, worden herhaaldelijk van school gestuurd en eindigen hun schoolcarrière dikwijls zonder een diploma te halen. Dit sombere beeld zet zich voort als zij de school hebben verlaten. Deze jongeren zijn vaker werkloos, raken meer betrokken bij vechtpartijen, vertonen delinquent gedrag, gebruiken drugs en roken en drinken te veel. Als volwassenen raken zij eerder verzeild in de criminaliteit, strandt hun huwelijk eerder en maken ze zich vaker schuldig aan mishandeling.

Kortom, kinderen met aanhoudend fysiek agressief gedrag lopen ernstig

gevaar om op oudere leeftijd tal van problemen te veroorzaken en/of hun leven te zien vastlopen. Om die reden is het van groot belang deze kinderen vroegtijdig op te sporen.

Maar – zo kan men zich afvragen – zijn niet veel jonge kinderen agressief door andere kinderen weg te duwen, een por te geven of soms zelfs een klap te geven? Dat is inderdaad het geval. Kinderen van 12 maanden geven al blijk van agressie. Dat gebeurt echter incidenteel of met mate. De meeste kinderen gedragen zich niet aanhoudend fysiek agressief. Zo blijkt uit epidemiologische onderzoeken dat ongeveer een derde van de kinderen tussen de 2 en 11 jaar weleens een ander heeft geschopt, gebeten of geslagen.

Tijdens een normale ontwikkeling verdwijnt dit fysiek agressieve gedrag echter om meer plaats te maken voor verbale of relationele agressie. Op het moment dat de kinderen naar de basisschool gaan, hebben ze merendeels afgeleerd om zich fysiek agressief te gedragen. Het afnemen van fysieke agressie gaat bij de één sneller dan bij de ander, maar de meeste kinderen tussen 2 en 8 jaar hebben afstand genomen van hun fysieke agressieve gedragingen, voor zover zij die hadden. Dat neemt niet weg dat een deel van de jeugdigen zich af en toe fysiek agressief kan gedragen. Na het vijftiende jaar neemt ook bij het grootste deel van deze groep fysiek agressief gedrag evident af. Zoals vermeld neemt het gebruik van verbale en relationele agressie wel toe naarmate kinderen ouder worden.

Er is echter een kleine groep kinderen (ongeveer 5 procent) die zich fysiek erg agressief *blijft* gedragen. Zij vallen andere kinderen lastig, reageren agressief ook als daar geen aanleiding toe is en maken veel ruzie waarbij andere kinderen worden geslagen of bedreigd. In plaats van een afname is dikwijls een toename zichtbaar waarbij het repertoire aan fysiek agressieve handelingen verder wordt uitgebreid. Dit gedrag zet zich voort in het vervolgonderwijs.

De kans op het ontstaan van dit chronisch fysiek agressieve gedrag neemt toe als kinderen opgroeien onder ongunstige omstandigheden. Hierin speelt de opvoeding een centrale rol. Ouders bevorderen het agressieve gedrag van hun kinderen als zij zich negatief laten gelden ten opzichte van hun kinderen (zie tabel 6).

Tabel 6

Agressiebevorderende manieren van opvoeden

- zich agressief, afwijzend en hard straffend opstellen tegenover de kinderen
- geen betrokkenheid tonen bij de ontwikkeling van de kinderen
- de ontwikkeling op zijn beloop laten (agressief gedrag niet corrigeren)
- voorbijgaan aan de behoeften van hun kinderen
- alleen maar negatief reageren
- de agressie goedpraten of aanmoedigen

Het zijn overigens niet alleen de falende ouders die de kans op aanhoudend fysiek agressief gedrag van hun kinderen vergroten, er zijn ook andere ongunstige omstandigheden die bevorderen dat het fysiek agressieve gedrag zich voortzet. Fysieke agressie komt evident meer voor bij kinderen die opgroeien:

- in een eenoudergezin,
- in een lagere sociaal-economische klasse,
- bij ouders met een lagere opleiding,
- bij moeders die al op jonge leeftijd een kind krijgen.

Aan de rol die de biologische factoren spelen in het ontstaan van fysieke agressie besteden we uitvoerig aandacht in hoofdstuk10. Ook komen we in hoofdstuk 5 uitgebreid terug op de rol van het gezin in de ontwikkeling van agressie.

2.3 RELATIONELE AGRESSIE

Deze vorm van agressie is pas veel later in beeld gekomen dan fysieke agressie. Lange tijd is het bestaan van relationele agressie niet onderkend. Fleshbach (1969) is in feite de eerste onderzoeker die op het verschijnsel van relationele agressie wees. Zij nam via systematische observaties waar hoe kinderen (vooral meisjes) te werk gaan om iemand die zij niet mogen op slinkse wijze buiten de groep te manoeuvreren. Het heeft daarna nog bijna twintig jaar geduurd voordat er werkelijk (wetenschappelijke) aandacht kwam voor deze vorm van agressie. Die kwam er eerst in Amerika en later ook in andere landen. Vooral in de Verenigde Staten bestaat voor dit onderwerp veel belangstelling en wordt erover regelmatig gepubliceerd in zowel vakbladen als in populaire tijdschriften.

Bij relationele agressie – ook wel omschreven als sociale agressie – worden via manipulatie en het beschadigen van onderlinge relaties, andere kinderen buitenspel gezet en wordt hen zo opzettelijk leed toegebracht. Dat houdt in dat bepaalde kinderen in diskrediet worden gebracht, worden genegeerd, geïsoleerd of buiten de groep gemanoeuvreerd via bijvoorbeeld:

- het verspreiden van roddels,
- niet meer uitnodigen voor een verjaardag,
- kwaadspreken, leugens vertellen,
- andere kinderen onder druk zetten om met bepaalde kinderen niet meer om te gaan.

Maar niet alleen roddels en verdachtmakingen worden in de strijd geworpen, ook via de lichaamstaal kan tot uitdrukking worden gebracht dat de ander onbetrouwbaar is of niet deugt.

Bij relationele agressie wordt een *directe* en een *indirecte* vorm onderscheiden. In het eerste geval is er sprake van een confrontatie met het slachtoffer waarbij openlijk blijkt wordt gegeven van de bedoelingen om de ander buiten

de groep te houden of uit de groep te stoten door het maken van hatelijke of snerende opmerkingen. Hier is de agressor bekend. In het tweede geval blijft de agressor buiten beeld en wordt er achter de schermen gemanipuleerd via het verspreiden van onware geruchten en negatieve verhalen.

Relationele agressie komt veel meer voor dan fysieke agressie. Aan het einde van de basisschoolperiode en gedurende de eerste jaren in het voortgezet onderwijs is een duidelijke stijging waar te nemen van vormen van relationele agressie. De piek ligt rond het veertiende jaar. Daarna neemt ook de relationele agressie duidelijk af (Karriker-Jaffe e.a., 2008).

Ten onrechte wordt relationele agressie vaak gebagatelliseerd en gezien als iets dat erbij hoort. Opmerkingen als 'zo erg is het niet', 'zo zijn kinderen nu eenmaal', 'het hoort erbij' en 'het gaat vanzelf weer over' zijn daarvan duidelijke voorbeelden. Relationele agressie wordt sterk onderschat. Dat is ook zichtbaar in de grotere belangstelling voor slachtoffers van fysieke agressie dan voor kinderen en jongeren die het slachtoffer zijn van relationele agressie.

Jeugdigen kunnen erg lijden onder de gevolgen ervan. Dat is zeker het geval als de agressie intensief en langdurig is. Wie vanaf de kleuterklas tot in het voortgezet onderwijs slachtoffer is van relationele agressie heeft grote risico's op problemen die vaak samenhangen met eenzaamheid, depressie en een beschadigd zelfbeeld. Relationele agressie verdient meer aandacht. Om met Underwood, Galen & Paquette (2001) te spreken: het is belangrijk 'to understand broken hearts as well as broken bones'.

Relationele agressie treft kinderen in een onmisbaar deel van hun bestaan: hun relaties. Zonder goede relaties loopt de sociaal-emotionele ontwikkeling gevaar, net zoals de lichamelijke ontwikkeling wordt bedreigd als een kind geen goed voedsel krijgt.

De opvoeding speelt in het ontstaan van relationele agressie een belangrijke rol. In een recent diepgaand onderzoek van de Amerikaanse wetenschappers Brown, Arnold, Dobbs en Doctorof (2007) blijkt dat vooral moeders van grote betekenis zijn in het ontstaan van relationele agressie bij hun kinderen, speciaal hun dochters. Het blijkt dat kinderen die relationele agressie vertonen significant vaker opgroeien in gezinnen met moeders die in de omgang met hun kinderen voortdurend hun negatieve emoties zoals boosheid en frustratie de vrije loop laten via gillen, huilen en schreeuwen. De boosheid is niet direct gericht op de kinderen, maar wordt door hen wel als zodanig ervaren. Na verloop van tijd gaan deze kinderen zich ook agressief gedragen op een vergelijkbare verbale, negatieve, emotionele en indirecte wijze. De moeders reageren daar weer op met relationele agressie en zo ontstaat een vicieuze cirkel. De veronderstelling is dat deze kinderen in hun onderlinge relaties met leeftijdgenoten eveneens een negatieve opstelling zullen kiezen als het tegen zit. Zij zullen hun agressie vooral verbaal, indirect en emotioneel uiten. Het blijken overwegend meisjes te zijn die zich relationeel agressief gedragen.

2.4 REACTIEVE EN PROACTIEVE AGRESSIE

De laatste twee decennia wordt steeds vaker een onderscheid gemaakt in reactieve en proactieve agressie. Er wordt hier ook wel gesproken van ongecontroleerde en gecontroleerde agressie. Deze indeling werkt verhelderend. Op beide agressietypen gaan we nader in.

2.4.1 Reactieve agressie

Deze vorm verwijst naar agressie als antwoord op een bedreigende, provocerende of frustrerende situatie. Dat antwoord kan zowel fysiek als verbaal zijn, maar ook openlijk of bedekt.

Kenmerkende gedragingen zijn onder meer:

- andere kinderen wegduwen of slaan die je per ongeluk hebben aangeraakt,
- agressief worden als je wordt tegengesproken,
- agressief reageren als iemand je plaagt of iets van je afpakt,
- anderen de schuld geven voor wat je zelf fout hebt gedaan.

Het zijn heetgebakerde kinderen, die bij het minste of geringste kwaad worden. Zij voelen zich snel aangevallen en reageren onmiddellijk met slaan of schelden. Reactief agressieve kinderen zijn impulsief en laten zich niet weerhouden door de mogelijke consequenties van hun gedrag. Daar denken ze niet over na.

Naast een biologische grond voor het ontstaan van agressie (we komen daar later in hoofdstuk 10 op terug) is en blijft ook de opvoeding van groot belang. In onderzoek is bij herhaling vastgesteld dat er een relatie bestaat tussen een ongunstige opvoeding en reactief agressief gedrag. In dat kader wordt op twee opvoedingsstijlen gewezen die bijdragen aan het ontstaan van reactieve agressie.

Ten eerste wordt reactieve agressie bij kinderen in de hand gewerkt als zij door hun ouders agressief worden bejegend en vaak hard en lichamenlijk worden gestraft. Kinderen reageren hier dikwijls op met agressief gedrag omdat zij ernstig gefrustreerd worden in hun behoefte aan veiligheid en geborgenheid.

Ten tweede raken kinderen overgevoelig voor signalen die op agressie kunnen wijzen als zij het ongeluk hebben op te groeien bij agressieve ouders die zich inconsistent en onvoorspelbaar gedragen. De kinderen weten dan niet waar ze aan toe zijn en wanneer er wél of geen klappen zullen vallen. Dat maakt hen onzeker en overgevoelig voor alle signalen die op agressie kunnen wijzen. Deze allergie raakt op den duur ingeslepen en wordt meegenomen naar relaties met andere kinderen. Het gevolg is dat reactief agressieve kinderen vijandig komen te staan tegenover de buitenwereld en al gauw kwade bedoelingen vermoeden bij andere kinderen, ook als daar geen reden voor is.

2.4.2 Proactieve agressie

Als agressie wordt gebruikt om bepaalde doelen te bereiken, spreken we van proactieve agressie, ook wel omschreven als instrumentele agressie. Deze agressie kan zich zowel fysiek als verbaal uiten, en kan zowel openlijke als bedekte vormen aannemen.

Kenmerkende gedragingen zijn onder meer:

- fysieke kracht gebruiken om anderen te domineren,
- andere kinderen onder druk zetten om iets te krijgen,
- andere kinderen dreigen of pesten om de zin te krijgen,
- andere kinderen aanmoedigen om een bepaald kind uit de groep te zetten.

Deze kinderen zijn vaak koelbloedig, kennen weinig angst en gebruiken agressie om hun eigen doelen na te streven. Deze agressie is dus geen reactie op een provocatie van anderen, maar wordt aangewend ten eigen bate.

Waar komt dit gedrag vandaan?

De veronderstelling is dat zowel biologische als sociale factoren in het gedrag zijn. In dit hoofdstuk gaan we in op de invloed van het gezin. Later behandelen we in hoofdstuk 10 de rol van de biologische inbreng.

Wetenschappelijk onderzoek laat zien dat kinderen met proactief agressief gedrag evident vaker opgroeien bij ouders die vergelijkbaar gedrag vertonen. Deze ouders hanteren een dwingende en extreem strenge stijl van opvoeden en gebruiken agressie om bepaalde opvoedingsdoelen te bereiken. Dat betekent bijvoorbeeld dat de kinderen met harde hand worden gedwongen om goede cijfers op school te halen of op extreme wijze worden geforceerd hun hoofd te buigen in een conflict. Het is niet ondenkbaar dat de ouders dit doen met de beste bedoelingen, maar zij die hun kinderen met agressie hun wil opleggen, geven een erg slecht voorbeeld. Die leren op die manier dat agressie is gelegitimeerd als het er om gaat om je eigen doelen te bereiken of om anderen te domineren. Het overnemen van agressie als middel om je eisen kracht bij te zetten of anderen onder druk te zetten, zal nog sterker het geval zijn als de ouders positieve relaties met hun kinderen hebben. Dan zijn kinderen nog meer geneigd het gedrag van hun ouders te volgen en is het effect van ouders als negatieve rolmodellen nog groter.

2.4.3 Onderlinge verschillen en overeenkomsten

Zoals met veel indelingen zijn er altijd overlappingen. Kinderen zijn bijvoorbeeld niet alleen maar opgewekt of uitsluitend somber. Vaak zijn ze beide, maar niet tegelijkertijd. Zo is het ook met reactieve en proactieve agressie. Een aantal kinderen kan zowel de ene als de andere vorm van agressie vertonen. Ongeveer de helft van de agressieve kinderen is zowel proactief als reactief agressief, een derde is alleen reactief agressief en circa 15 procent gedraagt zich alleen proactief (Brendgen e.a., 2006).

De samenhang tussen reactieve en proactieve agressie is groot. De correlatiecoëfficiënten liggen gemiddeld in de buurt van .70. Ondanks deze samenhang heeft het toch zin beide vormen van agressie te onderscheiden.

Zowel conceptueel als empirisch is daar reden toe. Conceptueel gezien hebben beide vormen van agressie een verschillende voorgeschiedenis. Dat bleek al uit de eerdergenoemde verschillen in opvoedingssituaties waar fysiek hard straffen van de ouders vooral reactieve agressie oproept en waar ouders die agressie gebruiken om hun (opvoedings)doelen te bereiken bij hun kinderen eerder proactieve agressie veroorzaken. Maar ook genetisch is er sprake van verschillen. We besteden daar in hoofdstuk 10 meer aandacht aan, maar merken hier alvast het volgende op. Uit tweelingenonderzoek valt af te leiden dat kinderen met reactief of proactief agressief gedrag verschillend reageren op een bedreigende of stressvolle situatie. Reactief agressieve kinderen geven in dergelijke situaties meer fysiologische reacties te zien, zoals een hogere hartslag en een sterkere galvanische huidreactie, dan proactief agressieve kinderen bij wie een (te) laag *arousal*-niveau (opwinding) wordt signaleerd.

In lijn hiermee zijn de reactief agressieve kinderen in aanleg erg druk en opgewonden, moeilijk te kalmeren, huilen ze veel en zijn ze gauw van streek. Daar staat tegenover dat proactief agressieve kinderen van nature niet luidruchtig zijn, niet gauw uit hun evenwicht raken, weinig angst kennen en zich als een kameleon overal gemakkelijk aanpassen.

Ook uit empirische overwegingen is er aanleiding om beide agressietypen te onderscheiden. Analyses wijzen op twee duidelijk te onderscheiden factoren. De ene (reactieve) factor bevat items die wijzen op reactief, impulsief en agressief gedrag, terwijl de andere (proactieve) factor items bevat die duiden op het domineren en onder druk zetten van anderen via agressie (Fite, Colder & Pelham, 2006).

Dat kinderen vanuit hun genetische aanleg meer of minder geneigd zijn tot reactieve of pro-actieve agressie neemt niet weg dat de omgeving en de opvoeding van grote betekenis en volgens veel onderzoekers van doorslaggevende betekenis blijven (Brendgen e.a., 2006).

2.4.4 Samenhangende problemen

Gelet op de verschillen tussen beide vormen van agressie, is het niet onlogisch te veronderstellen dat zij ook met verschillende problemen zullen samenhangen. Maar omdat veel kinderen behalve proactief tevens reactief agressief zijn, mag je aannemen dat er ook overlap zal zijn in de aanpalende problemen.

In het metaonderzoek van Card & Little (2006) waarin bijna 150 boeken, hoofdstukken uit boeken en artikelen met betrekking tot dit onderwerp onder de loep zijn genomen, is vastgesteld dat de volgende zes categorieën probleemgedragingen samenhangen met zowel reactieve als proactieve agressie (zie tabel 7).